

MASĂ ROTUNDĂ

TRADUCERILE PATRISTICE: PROBLEME, SOLUȚII, PERSPECTIVE

Eugen Munteanu: Ce facem cu textele patristice în cultura noastră? Titlul mesei rotunde este *Traducerile patristice: probleme, soluții, perspective*. Eu aș adăuga, și asta va fi, vă spun de pe acum, conținutul intervenției mele: cum tratăm textele patristice – între traducere, prelucrare, editare, diortosire, întrebuițare de orice fel. Participanți sunt părintele Dragoș Bahrim, care va prelua acum conducerea ședinței, domnul Florin Crășmăreanu, un foarte activ și cunoscut tânăr filosof, domnul Dragoș Mîrșanu, un foarte activ și cunoscut tânăr patrolog, să zic așa, domnul Constantin-Ionuț Mihai și subsemnatul. Părinte, vă dau cuvântul, ca moderator al întâlnirii.

Dragoș Bahrim: Vă mulțumesc, domnule profesor. Mă simt onorat pentru că m-ați invitat aici și chiar să moderez această întâlnire. În cadrul Simpozionului de hermeneutică biblică și de cercetare biblică e foarte important că se discută și despre scrierile patristice, pentru că tezaurul patristic are o pondere foarte importantă în cercetarea biblică. De scrierile patristice mă ocup de foarte multă vreme, dar de câțiva ani într-un mod mai sistematic și mai aplicat, pentru că colaborez cu editura Doxologia și acolo am inițiat și susțin o colecție pe care încerc să o dezvolt, să o fac să capete diverse direcții, să introduc autori noi, cercetări noi. E o mare provocare lucrul acesta, pentru că este bine-cunoscută lipsa noastră de instrumente, deși în ultima vreme s-au făcut progrese foarte mari, mai ales datorită internetului, bibliotecilor digitale, diverselor surse la care avem astăzi mult mai ușor acces decât acum 10-15 ani, trebuie să recunoaștem că e un progres și pentru cercetarea patristică, dar cu toate acestea există destul de multe lipsuri și de aceea nu e încă foarte ușor de făcut lucrul acesta. Pe de altă parte, tot timpul m-am întrebat cui mai folosesc aceste cărți, cui mai folosește să edităm unii autori patristici sau autori bizantini sau autori latini, cui mai folosesc aceștia, câtă vreme în România se citește tot mai puțin, chiar și în cercetare ecourile sunt destul de reduse, cel puțin în spațiul academic de la noi este evidentă lipsa de receptare a cărților. Recunosc, nu cred că apar mai mult de 10-20 de recenzii în total pentru cărțile de patristică într-un an de zile, sunt foarte puține reviste care publică recenzii, dezbaterile sunt foarte private în ceea ce privește unele proiecte, fiecare cercetător are preocupările lui, încât piața aceasta pare destul de lipsită de interes. Pe de altă parte, există semnale foarte puternice din alte zone, de exemplu, avem semnale foarte bune din zona Bisericii, din interior simțim faptul că e încă nevoie de aceste cărți. Ele se receptează, poate nu întotdeauna de unde ne-am așteptat, dar sunt foarte mulți cititori încă, sunt tiraje consistente care se vând, cerere există pe piață, multe dintre titlurile pe care le-am editat acum 6-7 ani sunt deja la al doilea tiraj, ceea ce înseamnă că există încă un interes major pentru scrierile patristice. Ar trebui oricum impulsionate, din punctul meu de vedere; inclusiv pentru cercetarea biblică și a traducerilor vechi ale *Bibliei*,

pentru scrierile de acum 200 sau 300 de ani e foarte important să redescoperim și filonul acesta patristic; pe de o parte, datorită criteriilor hermeneutice pe care le comportă el, pe de altă parte, inclusiv pentru descoperirea unor surse istorice, izvoare care au stat la baza vechilor cărți românești; cu siguranță, vom avea surprize. De fapt, tezaurul acesta încă nici nu este explorat la valoarea la care ar trebui; există încă foarte mulți autori needitați, scrieri needitate, există încă un câmp de lucru foarte mare. Într-un fel, mă simt și eu îngrijorat văzând că sunt tot mai puțini tineri interesați de studiile clasice. Sigur că din perspectiva aceasta există anumite dileme, dar există și șanse, pentru că există cadre în care poți pune pasiunea pentru Părinții Bisericii în operă, cel puțin la Doxologia se lucrează intens la proiectele patristice, atât la studii, cât și la traduceri, la editare de texte, și cred că e o oportunitate pentru noi să facem lucrul acesta.

Îi invit și pe prietenii care s-au adunat la dezbateri să spună cum văd ei problematica aceasta a cercetării patristice, cum văd oportunitățile sau dificultățile privind editarea textelor patristice. În ordine alfabetică, începem cu domnul Florin Crășmăreanu, cercetător la Facultatea de Filosofie, prieten vechi și foarte aplecat spre Părinții Bisericii. E interesant că ne-am adunat la această masă rotundă din mai multe direcții, domnul profesor Eugen Munteanu din direcția filologică, Dragoș Mîrșanu – din cea patristică, istorico-teologică, Florin și domnul Constantin-Ionuț Mihai – filosofie și eu mai mult dinspre teologie.

Florin Crășmăreanu: Mulțumesc frumos pentru invitație. Eu îmi recunosc limitele și nu pot vorbi generalizând; o să vorbesc pornind de la experiențele pe care le-am avut eu cu textele Sfinților Părinți și de la încercările mele de a traduce unele scrieri. Mai întâi, trebuie să spun că lucrul cu textele Sfinților Părinți îl văd în România ca pe o activitate dusă de fiecare cercetător în propria sa chilie, ca să spun așa, fără să comunice prea mult cu ceilalți, și sunt foarte puține astfel de proiecte care s-au concretizat în colecții, de pildă, cum a reușit prof. Alexander Baumgarten, la Polirom, cum a încercat cu o colecție de studii clasice la Humanitas același profesor clujean, cum a încercat Adrian Muraru la Polirom cu tradiția creștină, prof. Nelu Zugravu la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” cu colecția sa, oameni care au fost preocupați de traduceri și de editarea textelor patristice, fie de limbă greacă, fie de limbă latină, care au făcut din pasiunea lor un proiect. Pe de altă parte, cunosc și foarte multe persoane, fie filologi, fie filosofi cu pregătire temeinică în studiile clasice, care își duc propriile proiecte fără să fie integrați instituțional. Spre pildă, Petru Molodeț, clasicist de la București, care lucrează acum într-o redacție, pasionat de studiile clasice, a tradus din Dionisie Areopagitul corpusul integral, dar acum nu are unde să-l publice, nu poate să valorifice munca pe care a făcut-o timp de mai mulți ani. Și eu, la un moment dat, am realizat o traducere din latină dintr-un autor din secolul al XII-lea, Guillaume de Saint-Thierry, *De contemplando Deo*, și am stat ani de zile rugându-mă de o editură sau alta ca să mi-o publice. Când auzeau că e vorba de un text bilingv, latin-român, toți erau reticenți. Deci, marea majoritate a editurilor evită astfel de proiecte. Pe de altă parte, și aceste

proiecte care au reușit, cum sunt cele pe care le-am amintit, al lui Alexander Baumgarten sau al lui Adrian Muraru, deși acesta am văzut că stagnează de mai mult timp, și ele întâmpină dificultăți; proiectul lui Alexander Baumgarten, care ar putea părea cel mai înfloritor la ora actuală, e limitat, de asemenea, de edituri la 3-4 numere pe an, deci nu poți să publici 10-15 scrieri într-un an, căci editorul îți limitează numărul; ne vedem încorsetați de tot felul de constrângeri. Într-adevăr, se pare că interesul pentru textele patristice este unul destul de restrâns sau în declin. Aș mai spune că suntem și lucrători împărțiți. Pornesc de la un exemplu: s-a tradus Grigorie cel Mare, *Dialogurile*, apoi s-a mai realizat o ediție, integrală, bilingvă. Dacă pui alături cele două texte, vezi că sunt aproape texte diferite, și atunci te întreb: cărui public i se adresează respectivul text? Este același autor. Pe de o parte, vezi note de subsol mai ample sau mai puțin ample; pe de altă parte, vezi un limbaj mai aproape de normal; de asemenea, pretenția științificității, care nu este întotdeauna realizabilă.

Dragoș Bahrim: Te referi la ediția de la noi, la Doxologia, la fragmentul *Despre minunile Părinților italieni*, și la cea de la Polirom, a lui Baumgarten, nu?

Florin Crășmăreanu: Da. Este un caz fericit, eu aș fi bucuros ca în limba română să avem mai multe traduceri din același autor, pentru că ar fi un lucru benefic. Auzi: „S-a tradus Maxim, nu mai traduc în viața mea Maxim, aceeași operă”; de ce? Între timp și manuscrisele au mai ieșit la iveală, s-au mai îmbunătățit unele ediții etc. Că tot l-am amintit pe Maxim, un autor drag și de care mă ocup de ani buni: noi suntem în fericita situație de a avea tradus în limba română aproape integral Maxim, de curând a apărut la Doxologia *Despre calcularea datei Paștilor. Comput bisericesc*, un text mai obscur, care nu e de interes, dar foarte adânc și autentic. Deci suntem, alături de Rusia, țara care îl are pe Maxim tradus aproape integral. Pe de altă parte, sunt și autori mai puțin cunoscuți care beneficiază în ultima vreme, datorită părintelui Bahrim și colecției pe care o coordonează, de ediții foarte bine realizate și demne de toată lauda. Există și un anumit trend pe care l-am observat din contactele mele cu Occidentul. Am aplicat la mai multe competiții de proiecte în Occident cu tot felul de teme legate de patristică. La un moment dat am primit un răspuns, nici nu are importanță de la ce instituție; mi-a zis: „Într-adevăr, ce mi-ai trimis dvs. este un proiect foarte bun, CV-ul și toate celelalte elemente vă clasează printre primii, doar că noi nu finanțăm un proiect despre un Părinte al Bisericii”; dar această condiție nu era prevăzută de la început. Nici în străinătate – mai ales Franța este zona pe care o frecventez – nu stau lucrurile diferit față de noi, iar dacă îmi este îngăduită o comparație, traducerile în limba franceză, nu toate, ca să nu generalizez, dar cele din patristică sunt extrem de slabe; iar asta nu e opinia mea, ci opinia altora, mult mai avizați. Repet: ar trebui, în opinia mea, ca toți acești cercetători care se ocupă de patristică, răsfirați și cu preocupări diverse, să fie adunați împreună cumva, indiferent că sunt teologi, filosofi, clasicști, ar putea face lucruri mult mai bune împreună decât împrăștiați.

Dragoș Bahrim: Domnul Constantin-Ionuț Mihai?

Constantin-Ionuț Mihai: Mai înainte de toate, aș dori să-i mulțumesc colegului și prietenului meu Iosif Camară, care m-a invitat la această masă rotundă. Inițial am ezitat, fiindcă nu am o pregătire teologică care să justifice prezența mea aici, dar pe de altă parte ea este justificată prin formația mea filologică, fiindcă sunt absolvent de Studii Clasice. Mă bucur de existența acestor colecții de texte patristice, unele mai noi, altele mai vechi, și cred că cei care coordonează aceste colecții pot coagula în jurul lor pe cei interesați de acest domeniu. Cred, de asemenea, că este important să obținem asupra textelor patristice o privire din mai multe perspective, o lectură, să spunem, interdisciplinară, ca să folosesc un termen frecvent uzitat astăzi, adică cred că este nevoie nu doar de o lectură teologică a textului patristic, ci și de una filologică, istorică, sau filosofică, sau retorică, întrucât sunt autori care, prin formația lor, prin școala pe care au urmat-o, rezonează în multe privințe cu tradiția filosofică greacă. Și aici aș vrea să aduc în discuție un aspect pe care l-am observat analizând unele traduceri în limba română mai vechi din textele patristice, și din păcate impresia pe care am avut-o analizând aceste traduceri a fost că multe dintre ele sunt oarecum insuficiente; citind aceste texte, nu poți avea o imagine adecvată asupra autorului, asupra epocii în care el a scris, asupra punctelor de legătură pe care opera sa le are cu alte texte din zona filosofiei, a literaturii sau a retoricii. Dacă ar fi să luăm un astfel de text, să spunem din Clement Alexandrinul sau Iustin Martirul și Filosoful, mai ales cei din zona apologeticii – m-am ocupat mai puțin de textele dogmatice, dar la primii autori creștini din zona apologeticii, opera lor trădează această afinitate cu tradiția filosofică greacă. Dacă ar fi să citim un astfel de autor într-o traducere românească, apoi să comparăm cu o traducere franceză, din „Sources Chrétiennes”, să spunem, că e o colecție cunoscută, descoperim că e vorba de alt autor aproape, că acel autor are un limbaj pe care nu l-ai observat atunci când ai citit textul în limba română, pentru că de multe ori cei care au tradus în română au tendința de a imprima un sens mult mai profund creștin textului decât poate avea textul atunci când el a fost scris. Adică, dacă autorul respectiv, să spunem Clement, se adresa unui public în mare măsură păgân, mă gândesc, de pildă, la *Protrepticus*, îndemnul către greci, cu siguranță publicul său era unul păgân, încă neconvertit, și atunci limbajul său, conceptele pe care le utiliza erau în mare măsură preluate sau aceleași cu ale acestui public păgân; or, de multe ori, în traducerea românească, aceste concepte, în mare măsură filosofice, capătă o nuanță evident creștină. De exemplu, iau conceptul de adevăr, *aletheia*; este tradus forțat prin „credința cea adevărată”; este adevărat, într-un anumit context poate avea și acest sens, dar uneori mi se pare că s-a mers prea mult în această direcție. Sau *logos*. Eu cred că Clement miza pe această ambivalență a termenului *logos*, pe această plurivalență a lui. Iar cât despre *aletheia*, nu știu dacă, adresându-se unor intelectuali păgâni, le putea vorbi despre credința cea adevărată, nu cred că erau atât de interesați de credința cea adevărată, trebuia să le vorbească întâi despre o cale de a ajunge la adevăr și apoi eventual despre ce înseamnă credința cea adevărată, era un

proces gradual. De aici, dincolo de realizarea de noi traduceri ale unor texte care nu sunt încă disponibile în limba română, mi se pare importantă și revizuirea vechilor traduceri. Și nu pot decât să mă bucur văzând că cei de la colecția „Părinți și Scriitori Bisericești”, de exemplu, de la București au făcut deja pași în această direcție, adică multe volume care au apărut în seria veche PSB sunt acum reluate, mai bine adnotate, eventual corectate acolo unde a fost cazul în ceea ce privește traducerea, e un semn îmbucurător. Ideea de bază este că, pentru a cunoaște un autor în profunzimea lui, este nevoie nu doar de o perspectivă strict teologică, așa cum spuneam, ci și de una cultural-istorică sau filosofică, retorică ș.a.m.d.

Dragoș Bahrim: Poate ar fi interesant de văzut că există și diferențe între traducători. O anumită valoare au, de exemplu, traducерile făcute de părintele Stăniloae și altă valoare au unele traduceri făcute de autori care au avut una-două lucrări în PSB, a fost o traducere ocazională; într-adevăr, există mari probleme, cum a fost, de exemplu, cazul *Confesiunilor* lui Augustin, care e o foarte slabă ediție PSB, și incompletă; deci există în cadrul colecției acolo diferențe mari. În ceea ce-l privește pe Clement, aș fi pentru revizuire, dar în privința traducerilor părintelui Stăniloae, aș fi mult mai rezervat; aș prefera, de exemplu, să avem într-o zi acces la arhiva personală a părintelui Stăniloae. Aici au fost și dificultăți de editare. Stăniloae avea un scris imposibil; de multe ori scria de mână și îți trimitea un manuscris uriaș, scria foarte urât, erau doar câțiva pe la Patriarhie care puteau să descifreze scrisul lui și cu siguranță există și greșeli de editare, nu cred că-și mai revedea el traducerea. La un moment dat, citind în *Filocalia 2*, într-o ediție recentă, am văzut față de ediția veche o intervenție pe text, din perspectiva mea neautorizată, pentru că era și eronată din punct de vedere teologic, m-am dus la original și am constatat că aveam dreptate.

Constantin-Ionuț Mihai: Ceea ce am spus nu poate fi generalizat, mai ales că eu m-am ocupat de aceste texte care au o componentă mai mult filosofică: Iustin Martirul, Clement Alexandrinul, Grigorie Taumaturgul, cu discursul despre Origen, or, acolo e plin de filosofie, iar dacă iei versiunea românească a discursului respectiv, are în jur de 10-15 note în care practic nu se spune nimic despre încărcătura filosofică a textului, deși e plin de filosofie acolo; sau dialogul modelului de școală al lui Origen cu școlile filosofice din epocă: asta nu poți s-o înțelegi citind traducerea respectivă.

Florin Crăsmăreanu: Îngăduiți-mi aici o paranteză, pentru că mi-au amintit acum părintele Bahrim și Ionuț despre revizuirile și recorectările care ar trebui făcute. Eu m-am lovit de o revizuire fără să știu cine a făcut-o, la *Ambigua*. După cum știți, este ediția 2006, reluată după PSB 80...

Dragoș Bahrim: Cu modificări neautorizate.

Florin Crăsmăreanu: În *Ambigua* sunt, de fapt, două scrieri ale lui Maxim, scrise la o diferență de câțiva ani una de cealaltă; e vorba de *Ambigua către Toma* și *Ambigua către Ioan*. La un moment dat, în PSB, când a tradus părintele Stăniloae, apărea *Ambigua sau despre Tâlcuiri la niște locuri dificile din Grigorie de Nazianz și Dionisie Areopagitul*. În revizuirea din 2006 nu mai apare acest subtitlu amplu și edificator, ci apare numai *Ambigua*, care, repet, se referă la două texte, nu doar la unul; nu scrie cine a revizuit textul sau de ce l-a revizuit; mai mult decât atât, am inventariat peste 50 de locuri unde se intervine în text față de PSB, într-un sens negativ; dar nu-și asumă nimeni aceste corecturi. Ar trebui ca revizuirea să fie asumată.

Dragoș Bahrim: Paranteza e foarte potrivită, mulțumim, vine în completarea a ceea ce spuneam. E clar că e important să revizuim, e important să traducem, dar după ce traducem? Dragoș, am văzut că ți-ai adus câteva volume. După ce se traduce?

Dragoș Mirșanu: Mulțumesc pentru invitație. Am venit pregătit să fac o scurtă prezentare a edițiilor după care traducem sau a instrumentelor. Discuția noastră este mai prietenească, poate nu e momentul să fac totuși așa ceva, sau poate doar pe scurt. Aș vrea să mărturisesc un mic paradox în care mă regăsesc eu, de exemplu, cu studii occidentale, cu privire firesc îndreptată spre studiile istorico-critice și edițiile bine făcute, din anii 40, când s-a pornit „Sources Chrétiennes”, apoi această minunată colecție „Corpus Christianorum”, serie latină și serie greacă, toate lucrurile acestea care ne impresionează și devin monumentale deja de când ies pe poarta editurii Brepols sau Cerf sunt frumoase, îndrăznesc să spun că sunt modele după care se ghidează și după care traduc cam toți traducătorii din România, fie ei într-o chilie pe vârful muntelui; deja asta e un lucru grozav, foarte puțini oameni s-ar îndrepta voit spre vechile volume din *Patrologia* Migne, din secolul al XIX-lea. Interesant este altceva: deși sunt de părere că trebuie făcut lucrul acesta, că trebuie tradus contextual, că trebuie să fim atenți la autor, la datare, la autoritate, la paternitate, observ că sunt destui traducători în România care preferă să clasicizeze, dacă vrei, o limbă română de sfârșit de secol al XIX-lea – început de secol al XX-lea, să nu respecte propriu-zis contextul în care a fost scrisă opera, să zicem secolul al IV-lea, să nu respecte contextul în care ei trăiesc și al auditoriului pe care îl vizează, astăzi și mâine, al nepoților și al copiilor lor, ci să respecte un așa-numit context pe care ei îl proiectează cumva, sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, acela în care limba de factură ecleziastică-liturgică s-a format, s-a solidificat și, din păcate, s-a calcificat, s-a împietrit. O fac cu plăcere, chiar cu o anumită voluptate, și mă întreb și vă întreb și pe dvs. dacă simțiți același lucru pe care îl simt și eu, și anume că limba unor traducători de astăzi nu respectă nici contextul unei cărți de secol IV, dar nici pe mine, ca om căruia i se adresează traducerea, ci respectă un anumit ideal pe care ei îl văd, respectă traduceri paisiene, stăniloane mai mult decât îl respectă pe Vasile cel Mare sau pe mine, care citesc astăzi traducerea. Ca cititor, mă deranjează lucrul acesta. Aș vrea un pic mai mult să înțeleg ce vrea un traducător azi și aș vrea să alegă între aceste două direcții: fie o

traducere într-o limbă care să respecte contextul în care a fost scrisă opera (eu vreau să-l ascult pe Vasile cel Mare vorbind lui Paulin din Antiohia), fie să-mi vorbească mie, copilului meu, nepotului meu, în spiritul a ceea ce zicea Augustin. Există două paradigme: paradigma lui Ieronim, care spune: respectă litera, textul, și paradigma lui Augustin, care spune: nu aia contează, ci scopul pastoral, ținta textului; tu tradu pentru că fiul meu duhovnicesc are nevoie de textul pe care tu îl traduci.

În concluzie: sunt oameni care într-adevăr aleg să traducă, în cel mai bun caz, pentru oameni care trăiesc în mănăstiri, obișnuiți cu limbajul acesta ecleziastic, un om gen Epifanie al Salaminei, un om deja învechit în sine, cum era considerat Epifanie; așa și la noi, monahii sunt oarecum vechi deja, prin trăirea acestui limbaj zi de zi în biserică, mai ales; în cel mai rău caz, scriu deja pentru oameni care au murit, pentru oameni de acum 50-60 de ani, când așa se scria, în acel limbaj pe care ei îl înțelegeau foarte bine, limbajul primelor volume ale *Filocaliei* părintelui Stăniloae.

Dragoș Bahrim: Într-adevăr, nu e prima oară când Dragoș ne provoacă cu lucrul acesta, noi discutăm frecvent pe tema aceasta și de multe ori pe cazuri concrete. Cred că aici ține mult și de personalitatea fiecărui traducător în parte. Apoi, există momentul în care intri într-o lume, cum este cea a *Scripturii*, a cultului, a rânduielilor liturgice: noi le vedem ca pe o unitate și unitatea aceasta o practicăm zi de zi. De multe ori – e perspectiva mea – pe mine mă deranjează o traducere care nu ține cont deloc de contextul în care aceleași expresii sunt folosite în *Scriptura* pe care o citesc în fiecare zi, în *Crezul* pe care îl mărturisesc în biserică, în Liturghia pe care o slujesc și în cântările de la strană, care unora li se par într-un limbaj mai arhaic; și încă, din fericire, BOR este singura care folosește integral limba română în cult, chiar dacă avem câteva cuvinte care nu se mai folosesc în limbajul comun; dar gândiți-vă ce dificultăți au grecii sau sârbii sau rușii. Într-un fel, limba română e și privilegiată din acest punct de vedere, pentru că limba cultului e aceeași cu limba în care traducem Părinții, aceeași în care avem *Scriptura* și din punctul acesta de vedere noi trăim firesc această unitate. Poate să fie un defect al meu, poate că n-am experiența Occidentului pe care o ai tu, și atunci eu văd altfel lucrurile, le văd din perspectiva mea ca preot. Poate că domnul profesor are altă părere...

Eugen Munteanu: Fiecare vorbește din perspectiva lui, dar avem foarte multe puncte comune, discuția este foarte interesantă. Nu vorbesc decât pentru că am și puțină experiență de traducător, și de editor, și de profesor, mă pricep câte puțin la toate. Voi încerca să-mi concentrez intervenția răspunzând ca o reacție la ce ați spus domniile voastre și apoi scurtând ceea ce voiam să spun mai înainte. Mai întâi, părinte, ați început cu o dilemă: cui folosește, la ce folosește? V-ați răspuns chiar dumneavoastră în ultima intervenție. Cultura română este o cultură performantă. Performanța culturii române în ultimii 300 de ani se vede mai ales prin ceea ce ați spus dvs.: foarte puține culturi moderne au integral nu numai slujba și *Biblia*, dar, așa imperfect și inegal, chiar patristica. Oamenii aceștia: Căciula, Rămureanu, Fecioru, ca să dau numai câteva nume, totuși erau eleniști și știau ce spun; greșeau,

dar toți greșim. Vreau să încerc să răspund la întrebarea: de ce facem, pentru cine? E vorba de valoarea simbolică a culturii rafinate. Patristica e un imens teritoriu. Sunt 20 de mari scriitori, mari intelectuali care s-au exprimat în grecește sau în latină. Ei nu sunt în toate limbile; prin urmare, noi nu ar trebui să fim cumva fericiți că în confortabila noastră limbă maternă se află și textele lor? Acesta e un răspuns privitor la ce ne-ar mâna în luptă.

Dragoș Bahrim: Deci te mână pasiunea.

Eugen Munteanu: Apoi, ziceți, domnule Crășmăreanu: să ne adune cineva împreună, să ne coordoneze. Întrebarea e cine. Au încercat acum 150 de ani înaintașii noștri; Hasdeu, de exemplu, a creat o școală de paleografie, ca să instruiască specialiști în paleografia greacă, latină, slavonă, să editeze, dar următorul ministru, fiind de altă părere, i-a desființat școala, care era de stat; prin urmare, astfel de instituții ar trebui să fie dincolo de politică și dincolo de context. Săptămâna trecută, la o conferință la Mitropolie, mi-am încheiat discursul spunând așa: „Trei sunt instituțiile care se ocupă de această parte foarte rafinată, foarte volatilă și foarte prețioasă a culturii: Biserica, Universitatea și Academia”; altele nu mai sunt, ele trebuie să se ocupe de asigurarea cadrului managerial. Sigur, ar mai fi editurile, dar ele acționează după principiul comercial. Deci, faptul că există preocupare la noi, că există autori tineri care traduc, înseamnă că există și un public, altfel nimeni nu le-ar tipări, nici măcar Doxologia. Deci, eu zic că n-ar trebui să ne plângem, ci ar trebui să ne bucurăm că mai existăm. În anii '90, când am început activitatea aceasta, traduceri patristice fie erau făcute la Biserică, și nimeni nu le citea decât Biserica, fie erau apanajul Studiilor Clasice. Fac parte din generația celor care, venind dinspre cultura laică, s-au îndreptat spre latura aceasta și eram foarte puțini. Acum sunt vreo 50 de oameni, dacă ne uităm la Doxologia, la ce face A. Baumgarten, stăm mai bine ca niciodată. Acum, un filosof vede altfel textul, un patrolog vede altfel, un cititor avizat vede altfel... De ce facem asta? Pentru că suntem o cultură majoră în sensul lui Blaga, adică o cultură scrisă care tinde spre completitudine. În curând vom împlini încă o sarcină: vom avea în română *Septuaginta*, *Vulgata* și Textul Masoretic. O cultură modernă trebuie să fie acolo; nu se știe câți cititori avem astăzi, dar mâine? Deci, textul *Septuagintei* îl avem de 2 ori, nu zic că-i perfect: o dată l-a făcut Milescu acum 300 de ani, a doua oară l-a făcut colectivul de la Polirom. *Vulgata* au făcut-o colegii noștri de la Institutul Teologic Romano-Catolic, pr. Bulai și pr. Pătrașcu. Sunt două echipe care lucrează la Textul Masoretic. Oare pe oamenii aceia ce-i stimulează? Deci, din punctul acesta de vedere noi aparținem unei culturi onorabile și suntem, la scară istorică, furnicile acelea anonime. Cine mai știe astăzi de părintele Fecioru? Dar el era un om foarte harnic.

Dragoș Bahrim: Părintele Fecioru a fost profesor la Seminarul Veniamin, la Iași. Dar, după ce au venit comuniștii, a rămas fără obiectul muncii, de fapt, pe

teren academic, și atunci el și-a consacrat viața, pe lângă activitatea pastorală, traducerilor.

Eugen Munteanu: Apoi, aș vrea să mă refer puțin la ce spunea Dragoș Mîrșanu: pentru cine scriem și care e nivelul de înțelegere. Aici, lucrurile sunt foarte delicate. Plec de la un exemplu: versiunea mea a *Confesiunilor* este considerată de mulți mai bună decât cea a părintelui N. I. Barbu, din PSB, făcută acum 50-60 de ani. N. I. Barbu era un om care vorbea latinește; în schimb, traducerea lui arată că nu prea știa să scrie bine în românește. Când am tradus *Confesiunile*, eu am zis instinctiv că mă adresez contemporanilor mei, dar n-am dreptul să-l actualizez pe Sf. Augustin făcându-l un scriitor de ziar. Prin urmare, n-am evitat neologismele asimilate, dar am evitat totuși adaptările prea recente. Acestea au fost reacții la ceea ce s-a spus până acum. Acum, permiteți-mi să-mi țin mica intervenție pregătită dinainte. Noi trebuie să distingem aici între formule diferite, niveluri diferite, adresabilitate diferită, utilități diferite, legitimități diferite. Mai întâi, despre traducere. Traducerea e primară, fără traducere nu există cultură universală, traducerea e primul act. Prima mare traducere din istorie este *Septuaginta*; a doua traducere e *Vulgata* ș.a.m.d. Fără traducere nu faci nimic. Traducerea este procesul prin care dintr-o limbă pui în altă limbă. O facem după principiile enunțate de domnul Mîrșanu mai înainte: *verbum e verbo*, spune Sf. Ieronim însuși: Când am tradus *Sfânta Scriptură*, am tradus *verbum e verbo: ubi et verborum ordo mysterium est*, fiindcă e un mister și în ordinea cuvintelor, nu mă ating de ea; dar, zice el, când e vorba de literatură, fac ca Cicero, traduc *sensum de sensu*, adică reconstruiesc; noi, modernii, zicem că mai degrabă a doua e mai bună. Acum, în legătură cu ce spune Sf. Augustin, că scopul pastoral primează: mă adresez pe înțelesul contemporanilor mei și traduc sau revizuiesc și adaptez texte lipsite de valoare istorică și documentară. Pe Rămureanu și Căciulă pot să-i adaptez cât vreau eu, cu condiția să spun: eu, X, l-am revizuit pe Căciulă, am plecat de la textul lui și l-am scris în limba de acum. Pentru că textele lui Căciulă, sau Rămureanu, sau Fecioru, sau ale mele nu au valoare istorică. Putem prelucra orice vrem. Vine apoi diortosirea. Diortosirea este o operație legitimă pe care o practică Biserica sub forma unei acțiuni orientate de către o comisie sinodală, care înseamnă asigurarea faptului că noile ediții de cărți bisericești sunt aduse la zi, inclusiv *Biblia – Biblia Patriarhiei – Liturghierul, Molitvenicul, Mineele*: se mai modifică ordinea cuvintelor, se mai schimbă o prepoziție... Aceea este diortosire legitimă, fiindcă așa a evoluat limba. Vă imaginați că un diortositor va îndrăzni în timpul vieții noastre să înlocuiască *Sfântul Dub* cu *Sfântul Spirit*? Deci, asta e diortosirea: un act de critică textuală făcut sub autoritatea Bisericii. Și acum vine ediția critică. Textele cu valoare istorică devin sfinte, adică devin intangibile, nu mai trebuie modificate, ele trebuie păstrate, editate, puse în valoare ca atare. Un caz concret. Sf. Ioan Gură-de-Aur este un mare scriitor, toți vrem să-l citim. Mă pot apuca să traduc *Mărgăritarele* în limba de astăzi. Dar dacă vreau să editez textul tradus de frații Greceanu la 1691, în limba de acolo, eu trebuie să editez textul acela, nu intervin în el nici cu o iotă, nu fac altceva decât să trec din

grafia chirilică în grafia latină. Fac o paranteză. Noi mai avem o particularitate, pe care un coleg de-al meu, profesorul Kramer de la Trier, îl numește un fel de schizofrenie culturală, fiindcă am trecut de la o scriere tradițională la altă scriere. Toată cultura veche e scrisă în chirilică și un om normal nu citește chirilică. Deci e nevoie să trecem din chirilică în alfabet latin, dar asta nu e o operație nevinovată.

Dragoș Bahrim: Ci presupune niște rigori științifice.

Eugen Munteanu: Aici este miza pe care eu credeam că o avem în discuția aceasta și o să folosesc orice prilej ca să o subliniez, fiindcă există această tendință. Hai să publicăm manuscrisele de la Neamț. Le publicăm, dar le edităm, nu le prelucrăm, că acei călugări de acum 300 de ani nu erau Rămureanu de alaltăieri; limba lor ori o mutilăm și o distrugem, ori o publicăm ca atare. În trecut fie spus, eu am impresia că părintele Stăniloae s-a înfruptat copios din manuscrisele de la Neamț.

Dragoș Bahrim: Nu din toate, din unele.

Eugen Munteanu: Părintele Stăniloae e în posesia unui perfect stil bisericesc arhaizant român; or, asta nu-i putea veni decât din frecventarea îndelungă a textelor care nu erau editate. Deci, pe scurt: traducem cu plăcere. Și aici e o problemă: care e competența? Important e să fie traducerea corectă, într-o limbă actuală și pe înțelesul cui vrem noi. Și dacă e un text de un Părinte al Bisericii într-un limbaj mai dogmatic, atunci îl traducem într-un limbaj mai adecvat stranei, cum spunea părintele Bahrim. Dacă vrem să ne adresăm unui public mai larg, putem să scriem și într-o limbă mai accesibilă. Nimeni nu ne cenzurează aici. Dar când edităm textele vechi, acolo nu suntem liberi. Am auzit că părintele Gherghel, episcopul romano-catolic, la propunerea prof. Diaconescu de a edita textele românești făcute de preoți catolici iezuiți, pe la 1700, a spus că ei fac operă misionară, nu filologică, și că ei le publică dacă limba este actualizată.

Dragoș Mirșanu: Augustin la fel ar fi zis...

Eugen Munteanu: Trebuie să iau în calcul și asta. Atunci, le facem pe amândouă. Spunem așa: părintele franciscan cutare a scris un catehism pe la 1700, iată-l, l-am mutilat eu bine, dar să știți că este povestit pe înțelesul copiilor. Și mai facem o ediție pentru specialiști, dar mai ales de pus în piața publică – pentru că edițiile critice s-ar putea să n-aibă niciun cititor. Prin urmare, noi facem aceste lucruri pentru că avem credința că aparținem unei culturi majore, responsabile. În orice caz, eu n-am să tac dacă văd textele de la Neamț mutilate, așa cum a fost mutilată *Pravila* de la Govora, publicată de niște nepricepuți, în frunte cu episcopul locului. El a diortosit: a tăiat, a mutilat cuvintele, fraza este învechită. Prin urmare,

traducere, editare critică, diortosire, facem de toate, dar să le numim așa cum sunt, cum a spus și domnul Crășmăreanu înainte.

Dragoș Bahrim: De asta e important ca cineva să-și asume volumele. Noi, cei de la Doxologia, lucrăm în echipă, nu mai este un singur om care lucrează, lucrăm în mulți oameni, ceea ce înseamnă că sunt mai multe perspective, ceea ce e foarte important: când faci de unul singur, riscul de a greși este mult mai mare, ca și riscul unei abordări foarte subiective.

Eugen Munteanu: Cărțile care apar la Doxologia sunt cărți bune, bine corectate, bine așezate în pagină...

Dragoș Bahrim: Să vă spun povestea acestor două volume de cateheze ale Sf. Teodor Studitul, un autor de secolele VIII-IX. *Catehezele mici* sunt cel mai popular catehetikon bizantin, ele se păstrează astăzi în peste 250 de manuscrise, cele mai vechi din secolele XI-XII. Am pornit în primul rând de la o necesitate, știind că sunt cele mai populare cărți pentru monahi, mai ales că circula un volum din anii '90, Teodor Studitul, *Cuvinte dubovnicești*, și am încercat să pornesc pe firul acestor texte. Și am avut surprize foarte mari, pe de o parte, dându-mi seama de valoarea uriașă pe care o avea proiectul, pe de alta, dându-mi seama de lipsa lui în cultura tipărită românească. M-am dus la volumul de care spuneam, apărut la Alba-Iulia, și mi-am dat seama că el este o revizuire a unei ediții de pe la 1940, din care dispăruse introducerea; în volumul din 1940 era o introducere de vreo 40 de pagini...

Eugen Munteanu: Era, de fapt, un rapt.

Dragoș Bahrim: Exact. Am obținut originalul din 1940 și mi-am dat seama că ediția din 1940 era făcută după o traducere publicată în 1786 de episcopul Filaret al Râmnicului.

Alin-Mihai Gherman: Îmi permit să intervin și eu cu o problemă colaterală, apropo de literatura patristică: la Cluj, la Biblioteca Academiei, sunt cam 20 de volume de traduceri din literatura patristică făcute de Samuil Micu, foarte frumoase, patristică răsăriteană. Ar fi un subiect absolut superb de doctorat, el ca traducător de literatură patristică sau chiar editarea acestor texte.

Eugen Munteanu: Au fost făcute două doctorate cu textele acelea și abia le-au dezvelit un pic pe deasupra. E un tezaur acolo.

Alin-Mihai Gherman: El în 1806, chiar înainte de moarte, a făcut o listă cu lucrări care sunt pregătite de tipar. O parte din literatura patristică făcea parte din acea listă, deci erau pregătite, finalizate. Cred că ar fi un subiect de cercetare și ca să

nu ne mai risipim și să traducem încă o dată niște texte care au fost traduse într-o superbă limbă română.

Eugen Munteanu: Într-adevăr, tezaurul lui Micu este imprescriptibil.

Dragoș Bahrim: Să ne întoarcem acum la povestea cu textele lui Teodor Studitul. Am descoperit că, de fapt, inclusiv ediția din 1940 era reluată după 1786; iar cea de la 1786 nu fusese tradusă după manuscrise sau după o ediție cât de cât bună, ci după o prelucrare în greaca vulgară de la 1642, publicată la Veneția, care cuprindea cam o treime din *Catehezele mici*, încă o treime din *Cateheze mari*, din Cartea întâi și din Cartea a doua. Nu există, la ora actuală, ediții critice la aceste cateheze. Sf. Teodor Studitul are patru colecții de cateheze, care s-au colaționat după moartea lui. Dintre ele, doar Cartea a doua are o ediție bună, făcută de Papadopoulos-Kerameus, o ediție utilizabilă; nu e o ediție critică, dar a folosit manuscrise bune. Iar la *Catehezele mici* s-au folosit manuscrise bune la sfârșitul secolului al XIX-lea. Și acestea erau ediții utilizabile. Și atunci, am zis că proiectul trebuie reluat, pentru că ce aveam noi după '90 era deja la a patra prelucrare, diortosire, adaptare. Inclusiv primul traducător zice: „Acolo unde nu mi s-a părut prea bisericească, am adaptat eu.”

Eugen Munteanu: Dați-mi voie să comentez în două fraze. Pentru noi, filologii, toate aceste tribulații de care spuneți dvs. că vă împiedicați reprezintă deliciul muncii noastre: ce-a urmărit cutare, ce a interpolat cutare, asta e filologie de un fel. Mai e și filologia lui Dragoș: trebuie stabilit cel mai bun text al unei lucrări, de la care să pornească traducătorul. Deci, filologie e și perspectiva traducătorului, care are nevoie de un text bun, și perspectiva editorului bisericesc, care vrea să pună în circulație o carte importantă. Și în afară de asta mai există o imensă literatură monahală. Patristica înseamnă, între altele, *Filocalia*. Paisie Velickovski asta a făcut, *Filocalia*.

Dragoș Bahrim: N-a făcut numai *Filocalia*, a fost una dintre preocupări, este un tezaur imens acolo.

Eugen Munteanu: Oamenii aceia de la Neamț de la 1760 erau elita elitelor ortodoxe. Oamenii aceia știau română, greacă, latină, slavonă, rusă, ei erau elita; și noi ne permitem acum să intrăm în textele lor? Cu ce drept? Părintele Bartolomeu însuși a tradus din nou *Biblia*, nu s-a apucat s-o ia de la alții. Prin urmare, trebuie întotdeauna să știm pe ce poziție ne situăm și să nu amestecăm lucrurile între ele.

Dragoș Bahrim: Și atunci, ca să închei discuția cu Teodor Studitul, noi am reluat proiectul și am zis că facem o traducere nouă, după edițiile utilizabile, pentru că nu avem încă ediții critice: Cartea întâi nu are încă o ediție critică bună, lipsesc din ediția anterioară vreo 40 de cateheze, Cartea a treia iarăși este incompletă, astfel încât au fost traduse cele două volume care sunt utilizabile, Cartea a doua a

Catehezelor mari și *Catehezele mici*, încercând să le punem în circulație, fără să negăm valoarea edițiilor anterioare, care au, însă, limite mari.

Eugen Munteanu: Un instrument recent de care avem nevoie au publicat recent Eugenia Dima și Gabriela Dima, un dicționar de traducători laici din secolul al XVIII-lea. Cei bisericești sunt și mai mulți. Un instrument grozav ar fi acesta: un dicționar al traducătorilor bisericești. Sunt niște oameni care o viață întreagă au făcut asta.

Dragoș Bahrim: În ceea ce privește traducătorii paisieni, ei sunt inventariați deja în mare parte, domnul academician Eșanu a editat, de asemenea, e cartea doamnei Valentina Pelin, care e foarte valoroasă și inventariază acolo traducătorii din școala lui Paisie.

Eugen Munteanu: Trebuie făcută câte o mică biografie a fiecăruia, ceea ce a scris, în fine...

Dragoș Bahrim: Unii nu făceau numai asta: făceau și muzică, traduceau și cărți de gramatică, făceau dicționare, cărți de geometrie...

Eugen Munteanu: Unul dintre ei a făcut un mare dicționar român-slavon și unul de la Chișinău, Nichitici, i l-a atribuit lui Milescu.

Andrei Eșanu: Bine, dar s-a spus, chiar la Chișinău, că nu este al lui dicționarul acesta. Dicționarul e din ultimul sfert al secolului al XVIII-lea și nu e dus la capăt, adică e o încercare pentru cineva, dar Nichitici a rămas cu convingerea că e al lui Milescu. Oricum, e bine făcut că e editat, în sensul că avem fotografiat textul propriu-zis al codicelui, care se păstrează la Kiev, ceea ce deja e un pas.

Dragoș Bahrim: Un dicționar slavon-român?

Eugen Munteanu: Un dicționar plurilingv: trebuia să fie slavon-grec-român-latin; în primele 2-3 pagini sunt și corespondentele grec și latin, dar după aceea autorul n-a mai avut răbdare și pe sute de pagini e numai slavon și român. Dar toată problema e că Nichitici i l-a atribuit lui Milescu, pentru care nu există argumente; apoi, citează cărți care nu există... Ce pregătire are acest domn Nichitici, e filolog, istoric?

Andrei Eșanu: Domnul Nichitici, de fapt, e un om destul de în vârstă și a făcut ceva școală românească până la război, a avut școală normală, a făcut o facultate de istorie la noi după război, dar a fost pasionat de munca asta asupra documentelor vechi, a lucrat la Arhivele Statului de la Chișinău și pe urmă a fost invitat la institutul nostru ca să se ocupe de editarea documentelor vechi de tipul *Documenta Romaniae*

Historica. A. Moldova, care se păstrează în arhivele din URSS. Ei bine, călătorind dintr-o arhivă în alta, a dat de aceste două codice la Kiev, unul e un cronograf din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și al doilea e acest lexicon – el l-a numit dicționar. Deci nu are o pregătire filologică serioasă.

Călin Popescu: Am și eu câteva idei de spus aici, ca un om care s-a ocupat și de traducerea unui Sfânt Părinte. Din ce-ați spus aici reiese că ați observat la unele traduceri trăsături arhaizante și asta deranjează. Și eu m-am confruntat cu asta când l-am tradus pe Sf. Grigorie. Știți că spunea Bartolomeu Anania că scrierea bisericească trebuie să aibă o anumită eufonie, să sune bine în biserică. Și așa nu poți să folosești cuvinte noi, deși te-ar ajuta enorm, pentru că limba greacă veche e foarte subtilă și nu poți s-o redai întotdeauna cu limbajul vechi, care are un anumit număr de cuvinte și trebuie să le tot folosești. Deci nu poți să nu folosești cuvinte vechi, așa cred eu. A doua problemă care mă frământă pe mine este că noi nu avem o perspectivă cu adevărat universală și serioasă, responsabilă; copiem din ortodoxii occidentale, care pun patristica pe planul al șaptelea. Ce ne împiedică să mergem noi la Sfântul Munte, avem atâtea biblioteci acolo...

Florin Crâșmăreanu: Deja occidentalii au de la Athos cam tot.

Dragoș Bahrim: E foarte complicat să facem noi așa ceva. Ca să editezi un manuscris, trebuie să ai o privire generală asupra întregii tradiții manuscrise și să vezi care sunt, de fapt, cele mai bune.

Eugen Munteanu: Operația critică făcută de occidentali nu poate fi sărită.

Dragoș Bahrim: Ceea ce vedeți aici, un produs ca acesta, este făcut printr-o experiență a unei colectivități de câteva zeci de ani. Oamenii aceștia au o bază de date imensă.

Florin Crâșmăreanu: Nu sunt paleograf, dar vă spun o situație care se poate întâmpla. Aveți un set de manuscrise ale unui text, să spunem, Teodor Studitul; sunt 50 de manuscrise pe care le cunoaștem. Faci o ediție pe manuscrisele pe care le știi. La un moment dat, într-o bibliotecă, o librărie, o peșteră, o chilie mai apar niște manuscrise. Atunci, tu le aduci la ediția pe care o ai și o îmbunătățești, pentru că vezi că lipsește un cuvânt, o frază, ceva. Asta înseamnă să aduci o ediție la zi, să îmbunătățești, de asta e o muncă de generații, cum a spus și domnul profesor. Pentru că apar totdeauna martori noi.

Dragoș Bahrim: În toate edițiile astea, martorii sunt descriși în studiile introductive.

Călin Popescu: Cultură mare o să fim când o să avem și noi așa ceva.

Dragoș Mirșanu: Eu cunosc personal doi ruși ortodocși care pur și simplu erau exuberanți că au fost acceptați să editeze în „Corpus Christianorum”. Dacă dvs. considerați că exuberanța lor nu e îndreptățită... Aș vrea să adaug un singur lucru: vorbim aici de oameni care s-au dedicat *editării* textului original. Atât. Nu vorbim despre traduceri deloc. Omul acesta nu poate fi rău intenționat.

Călin Popescu: Dar poate să aibă o agendă?

George-Codruț Țapciuc: Apropo de ce a zis dumnealui, gândiți-vă doar la *Einheitsübersetzung*, la ediția unitară biblică, ce corp de profesori și de mari traducători au lucrat acolo, până au ajuns, atât biserica evanghelică, cât și cea catolică, să fie de acord cu asta, luând în calcul inclusiv textul lui Luther, care este primordial în traducerea în germană. Metoda patristică ar trebui să fuzioneze cu metoda istorico-critică. Noi nu avem o concordanță patristică la o anumită temă din *Scriptură*. Este foarte deranjant să vezi că noi respingem o metodă, de multe ori, numai pentru faptul că vine din Occident.

Florin Crășmăreanu: Folosirea edițiilor critice nu este un păcat, ci, dimpotrivă, un câștig pentru traducători și pentru cei care au acces la traducere. De exemplu, Carl Laga lucrează la o ediție la *Ambigua către Ioan* de peste 30 de ani, dar acolo el vrea să facă, evident, ediția critică la textul grecesc. Cea mai veche versiune a textului la Maxim este un text tradus în secolul al IX-lea, așadar textul s-a păstrat în traducere. Deci el (Carl Laga) face o ediție la textul grecesc, dar cel mai vechi este un text latinesc.

Eugen Munteanu: Ce-ar fi să ne imaginăm cărturari arabi de nivelul nostru, de la mari universități din lumea arabă, traducând patristica în limba arabă? În ce limbă arabă ar traduce ei? Dar au vreun interes arabii pentru patristică?

Florin Crășmăreanu: Există, cred, ceva din Grigorie de Nazianz, dacă-mi amintesc bine, pentru că în corpusul grigorian sunt și surse armene, surse georgiene, arabe. Or mai fi și alții.

Andrei Eșanu: Ascultând reflecțiile dvs. pe marginea problemei traducerii și editării lucrărilor patristice, eu am încercat să-mi pun întrebarea: da, discuțați interesant, competent, dar ce vreți să faceți până la urmă? Vreți să contribuiți la traducerea întregului corpus sau a unei părți care n-a fost tradusă în română sau în alte limbi europene a operelor Sfinților Părinți, ori vreți să faceți ceva ce nu s-a făcut în Occident, în lumea greacă? Dar pentru asta vreți, poate, la început să inventariați tot ce este important și interesant, ce s-a făcut în materie de traducere a scrierilor patristice, ce-a fost tradus, ce-a rămas de tradus?

Dragoș Mîrșanu: Am început în urmă cu câțiva ani chiar eu cu părintele Bahrim să facem o bibliografie patristică românească și ne-am lăsat păgubași...

Eugen Munteanu: Din cauza imensității materialului. Tocmai asta încercăm să facem, să distingem măcar ogoarele: aici e traducerea, aici e editarea și aici sunt edițiile populare. Măcar atât să înțelegem: edițiile populare sunt una, traducerile noi sunt alta și editările de texte vechi sunt altceva.

Andrei Eșanu: Există, cineva a spus, ediții istorico-critice ale unor lucrări. De exemplu, cine a ținut în mână *Letopiseșul* lui Neculce editat de Gabriel Ștrempel; acolo nu s-a păstrat originalul. Dacă nu s-a păstrat originalul, mergem cu toate manuscrisele în față și vedem cum a evoluat toată filiera, copierea manuscriselor și care lucrare trebuie pusă la baza ediției și cu ce completăm ulterior textul de bază; totul s-a reflectat în aparatul critic și, pe baza manuscrisului, fie în latină, fie în greacă, purcedem la traducerea lui. Dar, dacă avem originalul, pornim de la original. Noi am făcut, împreună cu Dan Slușanschi, în 2007, o ediție critică la *Descriptio Moldaviae*, pornind de la cele trei manuscrise latine cunoscute. Și atunci la bază am pus manuscrisul cel mai vechi, din timpul vieții lui Dimitrie Cantemir – dar acolo lipsește partea a treia integral, și am venit cu completarea din manuscrisele ulterioare: unul datează din 1727 și altul de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Dar toate diferențele dintre ele le-am reflectat în aparatul critic și am venit cu comentarii: el cu comentarii filologice, iar eu și Valentina Eșanu, cu comentarii istorice la textul de bază al *Descrierii*, considerând că e o etapă importantă în editarea acestei opere cantemiriene, fiindcă ediția de la 1973 era făcută în baza unor copii târzii, de la sfârșitul anilor '60 ai secolului al XIX-lea, cu multe erori și cu greșeli de copiere. Și atunci, noi am negat cele două manuscrise de la care a pornit ediția 1973 și le-am pus la bază pe celelalte. Același lucru și în pregătirea unei ediții de care vorbiți dvs.: ce intră în literatura patristică, ce s-a făcut, ce vrem să mai facem și cu ce poate contribui un colectiv românesc la această operă care a început din secolul I și continuă până astăzi?

Florin Crășmăreanu: Eu aș fi mulțumit ca lucrurile să meargă și de acum înainte măcar ca până acum, în ultimii ani, în România.

Dragoș Bahrim: Eu cred că a fost oarecum mai bine în ultimii ani, pentru că au început mai multe proiecte.

Ana-Maria Gînsac: Dar cu resursa umană cum stați, cum vedeți o desfășurare pe termen lung a proiectului?

Constantin-Ionuț Mihai: Chiar asta voiam să adaug și eu. Cred că un semn de întrebare e: cine vor fi următorii traducători din limbile clasice? Vor fi?

Eugen Munteanu: Vor fi.

George-Codruț Țapciuc: Eu zic că ar fi necesară și o a treia limbă, ebraică, și asta o zic din perspectiva faptului că m-am ocupat cu majoritatea textelor în trei limbi și constat că ar trebui și o perspectivă iudaică, pentru anumiți termeni.

Dragoș Bahrim: Siriacă, mai degrabă decât ebraică. Dar nu numai cu siriaca. Am fost recent în Georgia. Georgia are un patrimoniu creștin fabulos, iar tezaurul patristic de acolo este incredibil, pentru că au traduceri care se mai păstrează doar în georgiană, traduceri de texte inedite. În secolele X-XI aveau o școală de traducători.

Eugen Munteanu: Iar *Biblia* o au din secolele V-VI.

Dragoș Bahrim: Deci e un tezaur. Mergând acolo, am avut cu noi singurul traducător autorizat pentru limbile georgiană-română. Deci în Tbilisi e un singur om care știe limba română, iar la noi cred că doar prin corpul diplomatic să fie cineva care să aibă conexiuni cu limba georgiană. Sunt două spații total paralele, de care noi nu știm nimic. Și au un tezaur imens.

Eugen Munteanu: Părinte, vă mulțumesc pentru moderare și tuturor pentru participare.